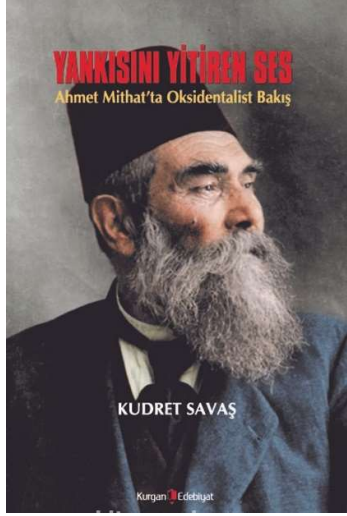

T1-Savaş, K. (2021). Yankısını Yitiren Ses-Ahmet Mithat'ta Oksidentalist Bakış. Ankara: Kurgan Edebiyat., 436 s., ISBN 978-605-7697-65-3

Şenol TOPÇU¹

Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), edebiyat tarihimizde değişik dönemlerde ortaya çıkan farklı alımlamaların eşliğinde sürekli kendinden söz ettiren isimlerden biri. Yazar ortaya koyduğu kurmaca ürünler, bu ürünlerin içeriği ve biçimsel özellikleriyle tartışıldığı gibi kurmaca dışındaki ürünleriyle de Türk düşünce hayatını araştırmak isteyenler için dikkate alınması gereken bir yazar.

Edebiyatı, modernleşme ve devleti dünyanın egemen güçlerinden biri haline tekrar getirme projelerinin en temel enstrümanı olarak gören iki önemli isimden biri olan Ahmet Mithat, edebi türü sosyal faydanın emrine verme bakımından döneminin diğer önemli ismi Namık Kemal'le benzer niteliklere sahiptir. Ahmet Mithat'ın bu anlayış çerçevesinde ortaya koyduğu eserlerin kurmaca olması ya da kurmaca dışında kalan niteliklere sahip olması, yazarın bu niyetini gerçekleştirmesini engellemez.

Söz konusu eserlere bütünlük içinde bakıldığında Mithat'ın sadece bir edebiyatçı değil, aynı zamanda Tanzimat'ın düalist yapısında kendini korumaya çalışan geleneksel kültürün önemli temsilcilerinden biri olduğu görülür. Batı ile ilişkilerin kurulma biçimi, bu ilişkinin içeriği, Batı kamuoyunda Osmanlı, Doğu ve İslam hakkındaki yaklaşımlara karşı ortaya koyduğu refleksler, onu döneminin diğer isimlerinden bir adım öne çıkarır.

Ahmet Mithat'ın Batı ile kurduğu ilişkileri/ilişki kurma biçimini ele alan çalışmalara bir yenisi daha eklendi.

Kudret Savaş, Ahmet Mithat çalışanlarının ve okurlarının yabancı olmadığı bir isim. Yazar, Ahmet Mithat'ın yeni harflere çevrilmemiş *İstibşar-Amerika'da Neşr-i İslam Teşebbüsü* ve *Paris'te Otuz Bin Budi* adlı eserleri ile Adolf Mühlberg'dan çevirdiği *Konak Yahut Şeyh Şamil'in Kafkasya Muharebelerinden Bir Garip Hikaye* adlı üç eserini² Türk okuyucusuna kazandıran ve yazarla ilgili makaleler kaleme alan bir araştırmacı akademisyen.

Yazarın Ahmet Mithat'ı çalışmasının odağına alarak Türk edebiyatını "oksidantalizm" kavramı ekseninde incelediği çalışması Kurgan Edebiyat Yayınları'nca 2021 yılında *Yankısını Yitiren Ses: Ahmet Mithat'ta Oksidentalist Bakış* adıyla yayımlandı. Savaş'ın bu çalışması yazarın doktora tezinin, gözden geçirilmiş ve kitaplaştırılmış hali. Çalışmada Ahmet Mithat, edebiyat tarihi araştırmalarının birçoğunda görülen yazar/muharrir rolünün ötesinde bir fikir adamı, kamuoyunu etkileyen önemli bir

¹ Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Konya, Türkiye), senoltopcu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6624-1905 [Tamtma, kayıt tarihi: 21.09.2022-kabul tarihi: 20.10.2022]

² Ahmet Mithat'ın *İstibşar-Amerika'da Neşr-i İslam Teşebbüsü* adlı eseri Kudret Savaş tarafından 2018'de yeni harflere aktarıldı ve Çizgi Yayınevi tarafından yayımlandı. Savaş, Mithat'ın Adolf Mühlberg'dan çevirdiği *Konak Yahut Şeyh Şamil'in Kafkasya Muharebelerinden Bir Garip Hikaye* adlı eserini ise 2019'da yeni harflere çevirerek yine aynı yayınevinden yayımladı. Savaş'ın yeni harflere kazandırdığı son çalışma ise *Paris'te Otuz Bin Budi*. Bu eser de yazar tarafından *Paris'te Otuz Bin Budist* adıyla Büyüyen Ay Yayınları tarafından yayımlandı.

figür olması bakımından ele alınıyor. En önemlisi yazar, Türk edebiyatı araştırmalarında göz ardı edilen “garbiyatçılık” çalışmalarına³ seçkin bir katkı sunuyor.

Yankısını Yitiren Ses kaynakça ve indeks dahil olmak üzere 426 sayfadan oluşmaktadır. Çalışmada üç bölüm, bir sonuç ve indeks yer almaktadır.

Ön sözde bilimsel çalışmalardaki en önemli meselelerden birinin yeni bir çalışmanın daha önce yapılmış bir çalışmadan farklı bir alanı işaret etmesi ve yenilikler getirmesi olduğuna değinen Savaş, kendi çalışmasıyla Orhan Okay'ın “Batı Karşısında Ahmet Mithat Efendi” adlı çalışmasının farkını ortaya koymaya çalışıyor. Okay'ın çalışmasında genellikle maddi unsurlara yoğunlaştığı ileri süren yazar, kendi çalışmasının ise daha çok fikrî konularda yoğunlaşacağı ifade ederek iki çalışma arasındaki sınırı çizmeye çalışıyor. (Savaş, 2021:VIII) Bilimsel çalışmalarda ortaya çıkan disiplinler arası yaklaşımın bu çalışmanın ortaya çıkmasına zemin hazırladığını ifade eden yazar, birçok alanın katkılarıyla ortaya çıkan daha zengin ve bütüncül bir Ahmet Mithat portresinin bu çalışmanın inceleme konusunu oluşturduğunu dile getiriyor. (Savaş, 2021:VIII)

Giriş bölümünde farklı görünüşleri ihtiva eden ve zengin bir Ahmet Mithat portresi çizmeye çalışan yazarın, okuyucunun Ahmet Mithat'la ilgili bilmesi gereken tüm bilgileri ortaya koymaya çalıştığı görülüyor. Ahmet Mithat'ın özellikle basın dünyasındaki yeri, dil konusundaki yaklaşımları ve toplumun eğitilmesindeki katkıları ortaya koyan Savaş, çalışmada ileri sürdüğü iki temel öneriden birisi olan Ahmet Mithat'ın Edward Said'den yaklaşık 100 yıl kadar önce oryantalizm ile ilgili sistematik olmasa bile ilk eleştirileri ortaya koyduğu düşüncesini bu bölümde dillendiriyor. Mithat'ın Batı'ya yaklaşımı bakımından döneminin diğer isimlerinden ayrıldığını ifade eden Savaş, Ahmet Mithat'ın Batı'nın yargıları karşısında ortaya koyduğu dirençle kendisini edebiyat ve kültür dünyamızda farklı bir konuma taşıdığını ifade ediyor. (Savaş, 2021:13) Bu bakımdan Ahmet Mithat'ın “fikirlerinin anlaşılması[nın] Osmanlı adesesinden Batı'nın tarihsel yolculuğuna ve büyük bir özgüven içerisinde Türk milletinin kendini ortaya koyma biçimine bakmak anlamına gel”diğini ileri sürüyor. (Savaş, 2021:14)

1. bölüm “Ötekinin Tarihi Gelişimi” ve “Ötekinin Araştırılması: Oryantalizm” başlıklarını taşıyor. Bu bölümde oryantalizmin ortaya çıkışına ve “öteki” kavramının Batı- Doğu ilişkilerindeki önemine değinen yazar, “Avrupa'nın Tarihsel Yolculuğu”, “Batı'nın Ötekileri”, “Öteki, Komşu ve Düşman: İslam Medeniyeti”, “Avrupa'nın Yeni ‘Öteki’si: Osmanlı” başlıkları altında Ahmet Mithat'ın yaşadığı dönemde ortaya çıkan tablonun tarihsel kökenlerine eğilerek bu tablonun anlaşılabilirliğine katkıda bulunmaya çalışıyor. “Ötekinin Araştırılması: Oryantalizm” başlığı altında oryantalizm kavramına değinerek Batı-Doğu ilişkilerindeki ötekileştirmenin Araplara ve Türklere yaklaşımda oynadığı başat role dikkat çekmeye çalışıyor. Avrupa'nın Antik Çağ'dan beri muhayyilesinde biriktirdiği ötekileri İslam dünyasına ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na yansıttığını ve oryantalist düşüncenin kökeninde bu birikimin bulunduğu dikkat çeken yazara göre özellikle Avrupa'ya doğru ilerleyen Osmanlı İmparatorluğu'nun, ortaya koyduğu siyasi ve askeri baskıyla Avrupa'nın en can alıcı ötekisi haline geldiğini ifade ediyor. Haçlı seferlerini tetikleyen temek unsurun yine Türkler olduğunu ifade eden yazar, bu gelişmelerin Avrupa kamuoyu ve fikir dünyasında bıraktığı kalıcı izlere değiniyor. Bu izlerin sadece geçmiş dönemlere ait olmadığını günümüzde de son derece canlı bir şekilde yaşamaya devam ettiğini ileri süren yazara göre bilimsel bir çerçevede oluşturulmaya çalışılan Doğu yaklaşımlarında bile bu izlerin derin

³ Bkz. Meltem Ahıska, “Garbiyatçılık: Türkiye’de Modernliğin Grameri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşüncesinde*. Cilt 9, 1039-66. İletişim Yayınları, eser incelemesi örneği için bkz. Türkan Topcu, “Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Bir Sürgün Romanında Öteki”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 40, 219-236, 2016.

yankılarını görmek hala mümkündür. Savaş, bu tarihsel birikimden/düşmanlıktan beslenen oryantalist yaklaşımın Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu birçok yaklaşımı ortaya koyarken İslam/Türk kavramını öne çıkarmasının, sömürgecilik gibi ihtiyaçların fikri temellerinin kurulmasında da Avrupa'nın Osmanlıya yönelik bir tavır almasında fikirsel bakımdan öncülük ettiğini ileri sürer. (Savaş, 2021:108-113)

Çalışmanın ikinci bölümü "Oksidentalizm Nedir?" başlığını taşıyor. "Oksidentalizmi Ortaya Çıkaran Başlıklar" ve "Oksidentalizmin Amacı" alt başlıklarıyla oksidentalizm kavramı hakkında bilgi veren yazar, oksidentalizmi "medeniyetlerin birdirbir oyununda yeni bir dönem açmaya en elverişli düşünce biçimi" olarak tanımlıyor. (Savaş, 2021:132) Yazara göre oksidentalizm Batı tarafından kendi çıkarlarına uygun biçimde yazılmış tarih, bilim tarihi ve felsefe alanlarının yansız biçimde yazılmasına hizmet etmek gibi önemli bir görevi üstlenmeye aday bir düşünce biçimi olarak görülüyor. (Savaş, 2021:137-138)

Ahmet Mithat'ın metinlerini anlamlandırmada kullanılacak oryantalist ve oksidentalizmin irdelendiği bölümleri çalışmanın ana konusu teşkil eden üçüncü bölüm takip ediyor. Çalışmanın en hacimli kısmını oluşturan bu bölüm "Tanzimat Dönemi Sanatçılarındaki Batı Problemi" başlığını taşıyor. Batılı edebiyatlarından etkilenen modern çevre-Avrupa dışı- edebiyatların aynı zamanda gecikmiş bir modernliğe kavuşma aracı olduğuna işaret eden yazar, Tanzimat'la birlikte başlayan bu edebi yeniliğin Türk muharrirleri tarafından alınılmasına değinerek bu isimlerin aynı zamanda birer "toplum hareketlendirici" olduklarını ifade ediyor. (Savaş, 2021:142) Tanzimat dönemi sanatçıları genel bir bakışla irdelemeye çalışan yazar, bu bölümde dönemin en önemli isimlerinden biri olan Ahmet Mithat'ın metinlerine eğilerek onun farklı alanlarda ortaya koyduğu eleştiri ve teklifleri incelemeye çalışıyor.

Ahmet Mithat'ın dünyaya ve Batı'ya bakışının oksidental bir bakış olarak nitelenebileceğini ileri süren Savaş, "Ahmet Mithat'ta Oksidental Bakışın Yansımaları" başlığı altında bu düşüncesini temellendirmeye çalışıyor. Bu yaklaşımın kurmaca eserlerden daha çok kurmaca dışı eserlere dayandığını ve Ahmet Mithat'ın oksidental yanının ancak kurmaca dışı eserlere daha ciddi ve ayrıntılı bir biçimde bakıldığında ortaya çıkabileceğini savlayan yazar, Ahmet Mithat'ın eserlerinde kendisini kültürlerarası mücadelede etkin bir rol model olarak konumlandırmaya çalıştığını ileri sürüyor. Batılı olmayan modern bir Osmanlı kültürü yaratma isteği taşıyan Ahmet Mithat, yazara göre bu düşünceden hareketle -dönemin hükümdarı Abdülhamid ile uyumlu- Osmanlı'ya has bir modernleşme projesi çerçevesinde hareket etmeyi öngörür. (Savaş, 2021:150) Bu bakımdan Ahmet Mithat'ın Genç Osmanlı düşüncesi ve onun hareket tarzından ciddi biçimde ayrıldığını ifade eden Savaş; yazarın edebiyat, gazete ve edebi türleri yukarıda ifade edilen düşünceler çerçevesinde yeniden konumlandırmaya çalıştığını ifade eder.

Bu bölümün alt başlıklarından birisi "Din: Ahmet Mithat'ta İslam ve Hazreti Peygamber Müdafaası ve Hristiyanlık Eleştirisi"dir. Bu bağlamda Ahmet Mithat'ın eserlerinde görülen kahramanların neredeyse ayaklı birer Ahmet Mithat olduğuna dikkat çeken yazar, (2021:160) tüm kahramanlar bir araya getirildiğinde ortaya bir "Ahmet Mithat Kahramanları Ailesi"nin çıkacağını ve bu ailenin her ferдинin ciddi benzerlikler taşıyacağını ifade eder. Bu kahramanlar ailesinin en önemli görevlerinden biri Batı'nın İslam ve Osmanlı hakkında ileri sürdüğü düşüncelere cevap vermek ve bu düşünceleri çürütmektir. Mithat'ın eserlerinin pek çoğunda bu konuya değindiğini ve kahramanlarını bu konuda söyleyeceği şeyleri dile getirmek amacıyla kullandığını ifade eden yazar özellikle yazarın *İstibşar*, *Niza-yı İlm u Din*, *Avrupa'da bir Cevalan* ve *Müdafaa* gibi eserlerine odaklanarak bu eserlerin Ahmet Mithat'ın Batı'ya karşı verdiği önemli cevapları içerdiğini ileri sürüyor. Savaş, Mithat'ın söz konusu cevaplarının içerdiği bilgilerin özellikle Batılı kaynaklardan derlendiğini, Mithat'ın böylece Batılı kaynaklar aracılığıyla yine Batı'nın iddialarını çürütmeye çalıştığını ifade ediyor. (Savaş, 2021:214)

Bu bölümü takip eden kısım “Kadın, Aile ve Evlilik” başlığını taşıyor. Başlıktan da anlaşılacağı üzere bu bölümde yazar, Ahmet Mithat'ın bu konularla ilgili düşüncelerini irdelemeye çalışıyor. Bu konuların Batı- Batı dışı toplumların tartışmalarında büyük bir yer işgal ettiğini ifade eden yazar, Avrupa'nın çevre kültürlerine yönelttiği önemli eleştirilerden bir kısmının bu konularda yoğunlaşmasına rağmen aynı dönemde Avrupa'da görülen bazı uygulamaları görmezden gelmesini manidar bulur. Ahmet Mithat'a göre Avrupa kamuoyunda var olan Doğulu kadın imgesi Batılı bireyin eksik bilgilere sahip olmalarından dolaydır. Yazara göre Ahmet Mithat'ın şikayet ettiği tablo aslında Sait tarafından dile getirilen ve düzeltmelere dahi kulak asmaksızın oluşturulma amacına yönelik bir biçimde zihinlerde çalışmaya devam eden bir tablodur. (2021:226) Ahmet Mithat'ın değişik kurmaca eserlerini inceleyen Savaş, bu eserlerde yer alan bazı kahramanların doğrudan doğruya Ahmet Mithat'ın kadın, aile ve evlilik konularındaki fikirlerini terennüm ettiğini ifade eder. Batılılaşmanın Osmanlı aile yapısını tehdit ettiğini düşünen Ahmet Mithat bu konuda ciddi rahatsızlıklar taşır. Kendi kültürünü öğrenmeden Batı kültürüne öğrenen gençlerin akılcı bir karşılaştırma yapamayacağını ileri süren Ahmet Mithat'a göre bu gençler için gerekli ilk husus kendi kültürlerini öğrenmelerdir. (Savaş, 2021:241) Bu bölümde kadının toplumdaki yeri, evlilik biçimleri, boşanma gibi hususlar konusunda Ahmet Mithat'ın görüşleri, eserlerine bağlı kalınarak ortaya konmaya çalışılır. Bu bölümlerde dikkat çeken en önemli husus Ahmet Mithat'ın sadece Osmanlı kültürünü savunması değil aynı zamanda Batı toplumlarında yer alan bazı toplumsal uygulamalara karşı da ciddi eleştiriler ortaya koymasındadır.

Bölümün dördüncü alt başlığı “Siyasi Meseleler”, beşinci alt başlığı ise “Devlet Yönetimi” adlarını taşımakta. Birbiriyle ilgili meseleler olduğu için birlikte ele alacağımız bölümlerin ilki olan “Siyasi Meseleler” başlığı altında Ahmet Mithat'ın Avrupalı kaynaklarda yer alan bazı fikirlere karşı verdiği cevaplar incelenmeye çalışılıyor.

“Devlet Yönetimi” başlığı altında Osmanlı devletinin alımlanmasında kullanılan despotizm kavramını inceleyerek güncel yaklaşımın tarihsel köklerine ışık tutan Savaş, Ahmet Mithat'ın Batılı yazar, düşünür ve bilim adamlarının Osmanlı devletine karşı takındıkları tavrda görülen tonların devletlerinin milli menfaatleriyle nasıl ilgili olduğunu bir kez daha ortaya koymaya çalışıyor. (Savaş, 2021:295)

Ahmet Mithat'ın metinlerini değişik açılardan incelemeye devam eden Savaş'ın çalışmasındaki altıncı başlık “Ekonomiye Dair”. Özellikle *Avrupa'da Bir Cevlan* adlı seyahat notlarının incelendiği bölümde Savaş, Ahmet Mithat'ın ortaya koyduğu ancak pek dikkatimizi çekmeyen bir eleştiri daha bulunduğunu ifade ediyor. Ahmet Mithat tarafından ortaya konan bu eleştirinin bizim tarihimizdeki en erken kapitalizm eleştirilerinden biri olabileceğini ifade eden Savaş, yazarın ülkelerin toplam ekonomik büyüklüğünün Avrupa halkları ve Osmanlı ahalisi tarafından nasıl paylaşıldığını incelediğini ifade ediyor. (Savaş, 2021:315 vd.)

Yedinci bölüm ise “Kültür ve Medeniyet” başlığını taşıyor. Uzun bölümlerden biri olan bu bölümde Ahmet Mithat'ın kültür değişimi, toplumların kültürel yapılarının karşılaştırılması gibi hususlara yer verilmiş. Savaş, Ahmet Mithat'ın Batı medeniyetinin temelinde yer alan İslam katkılarının yok sayılmasına karşı çıkışlarına da çalışmasında yer vermiş. (Savaş, 2021:329 vd.) Savaş'ın incelemelerinde ulaştığı en ilginç noktalardan biri de Ahmet Mithat'ın aristokrasiye getirdiği eleştiriler. İnsanların ancak kendi emek ve çalışmalarıyla bir noktaya gelmesinin önemine değinen Mithat'ın bu yaklaşımı da - yazarın hayatı göz önüne alındığında- şaşırtıcı değil.

Bölümün en alıcı kısmı ise *Paris'te Bir Türk*'ün incelendiği kısım. Savaş, eseri dikkatle inceleyerek Ahmet Mithat'ın bugün adına kavramsal bir yaklaşımla oryantalizm dediğimiz olgu hakkında ortaya

koyduğu eleştirileri dikkatli bir biçimde inceliyor. Eserin kahramanlarının her birinin bu eleştirilerin anlaşılır bir biçimde ortaya konmasında özel bir katkıları söz konusu. Bu katkılardan hareketle Ahmet Mithat'ın tarihin en erken oryantalizm eleştirilerinden birini belki de ilkini ortaya koyduğunu ifade eden Savaş (2021:334 vd.), bu çabayı Türk kültür düşünce hayatı için önemli ancak yeterince farkında olmadığını bir durum olarak değerlendiriyor.

Çalışmanın son bölümü "Felsefe ve Hikmet" başlığını taşıyor. Ahmet Mithat'ın edebi yönünün ötesinde felsefeyi de ilgilendiren bir yönü olduğunu ortaya koyan Savaş'ın satırlarında romancı ve gazeteci Ahmet Mithat'ın felsefe alanında ortaya koyduğu fikirler ve eserlerle karşılaşılıyor. Edebiyat tarihlerinde çokça yer verilmeyen bu bölümde Savaş, Ahmet Mithat'ın sadece edebiyat alanında değil dinler tarihi, felsefe gibi alanlarda da epeyce metin ürettiğini ve bu metinlerin her birinin güncel ve toplumsal bir ihtiyaca karşılık üretildiğini görüyoruz.

Savaş'ın incelemesi bir sonuç bölümüyle sona eriyor. Savaş, bu bölümde oryantalizm ve oksidentalizm kavramlarını gözden kaçırmadan Ahmet Mithat'ın kendini "gözleri kamaşmadan ve kendini özgün/r bir 'ben' olarak" konumlandığı metinlerine yönelik bir değerlendirmeye yer veriyor (Savaş, 2021:329). Savaş'a göre yazarın kendini bu şekilde konumlandırması, "Batı'nın kendi dışındaki milletlere uygun gördüğü ve edebi eserlere kadar yansıtarak içselleştirdiği Cuma ya da Pocahantas rollerinin tamamını - redderek zihnen özgül/n bir duruş" kazanmasını sağlamakta (2021:402) ve ona " Batı medeniyetini erken dönemlerde (1870-1900) analiz etmeyi başaran kişiliğiyle Türk garbiyatçılığının en önemli isimlerinden biri olma" hakkını vermektedir (2021:404). Türk entelektüellerinin ve akademisyenlerinin Edward Said'i Osmanlı dairesini gözden kaçırdığı için eleştirdiğini ifade eden Savaş'a göre Ahmet Mithat'ın fikirlerinin, analizlerinin ve yazılarının ülkemiz entelektüel ve akademisyenleri tarafından gözden kaçırılması da benzer bir eleştiriyi hak etmektedir. Erken dönem eleştirileriyle Ahmet Mithat'ın oryantalizm literatüründe evrensel bir öncülüğe sahip olduğunu, bu yönüyle de anılmayı hak ettiğini ileri süren Savaş'a göre (2021:405) yazarın metinleri farklı açılardan incelenmesi gerekmektedir.

Edebiyat tarihiyle sınırlanan Ahmet Mithat çalışmalarından farklı niteliklere sahip Savaş'ın çalışması bir münevver/toplum hareketlendirici olarak Ahmet Mithat'ı farklı açılardan anlamak isteyenlere yeni ve zengin bir Ahmet Mithat portresi sunuyor. Çok yönlü bir Ahmet Mithat portresi *Yankısın Yitiren Ses*'te sizi bekliyor.

Kaynakça

- Ahıska, M. (2009). "Garbiyatçılık: Türkiye'de Modernliğin Grameri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Cilt 9, 1039-66. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Savaş, K. (2018). *İstibşar-Amerika'da Neşr-i İslam Teşebbüsü*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Savaş, K. (2019). *Konak Yahut Şeyh Şamil'in Kafkasya Muharebelerinden Bir Garip Hikaye*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Savaş, K. (2021). *Paris'te Otuz Bin Budist*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları
- Savaş, K. (2021). *Yankısın Yitiren Ses*, Ankara: Kurgan Edebiyat.
- Topçu, T. (2016). "Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Bir Sürgün Romanında Öteki". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 40, 219-236.